

ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА ТА ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ

УДК 504.9:130.3

DOI: 10.31471/2415-3184-2023-1(27)-132-142

*В. О. Сабадуха, О. М. Мандрик,**М. О. Стах**Івано-Франківський національний технічний
університет нафти і газу*

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОДОЛАННЯ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ, АБО ОСНОВИ ЕСХАТОЛОГІЧНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ

У статті сформульовано філософсько-методологічні засади розв'язання глобальної екологічної кризи. Доведено необхідність об'єднання зусиль екологів і філософів для її подолання. Виявлено, що філософською причиною глобальної кризи є матеріалістична світоглядна орієнтація та духовна недосконалість людини, що породжує деструктивні явища в життєдіяльності людини, суспільства та у відносинах людини й природи. Зважаючи на деструктивний характер людської діяльності, запропоновано більш точну назву для глобальної екологічної кризи – «антрополого-глобальна катастрофа». Подолання катастрофічних тенденцій потребує удосконалення моральних якостей людини та зміни детермінації її життєдіяльності. Сформульовано основні положення есхатологічної методології, яка складається із трьох складових: духовного вдосконалення людини, розбудови особистісного суспільства, гармонізації відносин людини й природи. Метафізичну теорію особистості запропоновано покласти в основу життєдіяльності людини, суспільства й відносин людини з природою. Це дозволило пояснити причини антрополого-глобальної катастрофи як на рівні людського, суспільного буття, так і відносин людини з природою. Майбутнє людської спільноти можливе лише за умов принципового зменшення людської деструктивності. Доведено, що для подолання катастрофічних тенденцій важливу роль відіграє телеологічна детермінація. Людство в умовах глобалізації має усвідомити себе трансцендентальним суб'єктом діяльності, накласти табу на зростання матеріального виробництва й розглядати його різновидом духовного та запровадити детермінацію майбутнім.

Ключові слова: екологія, глобальна екологічна криза, деструктивність, метафізична теорія особистості, есхатологічна методологія, детермінація майбутнім, телеологія.

Актуальність проблеми. Свідому людину не можуть не турбувати глобальні екологічні проблеми. Традиційна екологія переважно аналізує стан природного середовища, отож бореться не з причинами, а з наслідками. Екологічну кризу намагаються подолати «захмарними» технологіями, проте загроза катастрофи не зникає, а збільшується. Утім, сформулювалося достатньо велика кількість підходів, які намагаються системно охопити екологічну проблематику: конструктивна екологія (Н. Реймерс, О. Адаменко [1]), глибинна екологія (А. Нейс, Б. Девілл, Дж. Сешнс [2]), екосистемологія (М. Голубець) та ін. Такі підходи важливі, але недостатні для кардинального розв'язання глобальної екологічної кризи. Так, наприклад, М. Голубець у кінці свого дослідження зауважує: «Сучасний стан справ на планеті свідчить про потребу того, аби людський інтелект почав осмислювати сам себе, свій генезис <...> свої функції на Землі» [3, с. 296]. Відтак подолання екологічних проблем потребує врахування людських якостей, як вони впливають на потреби людини, сферу матеріального виробництва та відносини з природою. На необхідність включення людини в сферу аналізу глобальних проблем звертають увагу й філософи (К.-П. Апель, К. Майер-Абіх, А. Єрмоленко та ін.) Глобальні екологічні проблеми породили психологічний, релігійний, культурний песимізм, філософи стали говорити про антрополого-глобальну катастрофу, есхатологічний кінець історії. Треба визнати, що теоретико-методологічними засадами глобальної екологічної кризи сьогодні займаються не лише екологи, а й філософи. Подолання екологічної кризи потребує методології, яка б цілісно аналізувала людське буття з позиції кінцевої мети.

Аналіз останніх досліджень. Як правило, необхідність методології загострюється в критичні періоди людської історії. На наш погляд, методологія розв'язання глобальних проблем

ще не набула належного осмислення. Утім у дослідженнях К.-О. Апеля [4], Дж. Букінгема, Дж. Даймонда, Б. Девілла та Дж. Сешнса [2], А. Єрмоленка [5], К. Маєр-Абіха [6], звучить нагальна потреба метаметодології, яка б охоплювала людські якості та їх вплив на суспільну свідомість і природне середовище. Спеціалісти у сфері екології переважно охоплюють лише процес взаємодії людини із природою, що опосередковано технічними засобами та технологіями. Недостатність такого підходу була усвідомлена українськими філософами Н. Депенчуком і В. С. Крисаченко ще у 1987 р. Вони доводили необхідність інтеграції екології та теорії еволюції. Екологія як наука може піднятися на новий рівень, якщо поєднається з еволюційним підходом [7, с. 220], точніше, якщо техніка й технологія будуть «вмонтовані», інтегровані в процес еволюції.

Новий напрям у дослідженні глобальних проблем започаткував А. Печчеї. У 1968 р., він дійшов висновку, що людина має змінити свої якості, тобто основну причину глобальних проблем вбачав у *людській недосконалості*. Його підхід продовжили К.-О. Апель та К. Маєр-Абіх, коли стали говорити про етичну складову глобальних проблем.

Перелом у розумінні змісту та призначення екології здійснив норвезький екофілософ Арне Нейс в 1972 р. Він започаткував напрям глибинна екологія і доводив, що ставлення людини до природи зміниться лише тоді, коли людина змінить відношення до себе. Учений зазначив, що недоліком домінантного світогляду є те, що людину й людство розглядають ізольовано від природи, як істоту, яка стоїть над природою й всім суцям. Переважна більшість людей живе із відчуттям, що вона панує над природою. Учений зауважує, що це є продуктом матеріалістичного світогляду і формулює два нормативних принципи глибинної екології. *Перший*. Самореалізація. Людина має вийти за межі власного Его та ідентифікувати себе не лише із людством, а світом взагалі. Лише за цих умов зможе досягти самореалізації. Людина мусить розуміти своє «Я» не лише як єдність з іншою людиною, суспільством, а як єдність з природою взагалі. *Другий*. Біоцентрична рівність. Будь-який елемент біосфери має рівні права на життя [Пос. за 2, с. 8–17]. Отже, подолання екологічної кризи потребує зміни світоглядних засад людського буття та переосмислення поглядів на людину.

Переконані, що витoki глобальних проблем перебувають у людській деструктивності. Без переосмислення світоглядних засад буття та вдосконалення людських якостей технологічні механізми подолання глобальних проблем залишаються недовірливими. Деструктивний спосіб життя й мислення людини будуть відтворювати недосконали структуру потреб людини й виробництва. Методологія, як шлях до істини, має спиратися на розуміння людської сутності та есхатологію як вчення про кінцевий смисл людського й суспільного буття, смисл історії взагалі [8, с. 7]. Шляхи розв'язання глобальних проблем залежать від того, як розуміти сутність людини.

Мета статті – сформулювати теоретико-методологічні засади розв'язання глобальних екологічних проблем, які б враховували вплив людської деструктивності на суспільне життя, сферу матеріального виробництва та відносини людини з природою. Це передбачає вирішення таких завдань: по-перше, довести необхідність зміни світоглядних засад буття, по-друге, запропонувати методологічний інструментарій пізнання людської сутності та подолання людської деструктивності; по-третє, запропонувати методологічні засади вдосконалення суспільства; по-четверте, сформулювати методологію розв'язання суперечностей у взаємодії людини й природи.

Виклад основного матеріалу дослідження

1. Світоглядні засади подолання глобальної кризи

Світоглядною основою деструктивної діяльності є установка на пріоритет матеріального над духовним. Зберігати у відносинах людини зі світом пріоритет матеріального – це подібно до самогубства. Якщо епоха модерну сформулювала ідеал діяльності – перетворення природи, то глобальна екологічна криза вимагає, щоб людина відновила єдність з природою.

Глобальну кризу К.-О. Апель розглядає закономірним результатом людської діяльності, який зумовлений способом життя людини [4, с. 413–414]. Подолання кризи філософ вбачає у вдосконаленні етичних засад людського буття. Людина має створити концепцію співвідповідальності за майбутні наслідки своєї діяльності на основі аргументованого дискурсу. Так, К.-О. Апель писав: «*Ми маємо цілковито відмовитися від нашого модерного західного постпросвітницького погляду на світ*» [4, с. 426], тобто відмовитися від антропоцентризму.

Суттєвий крок на шляху подолання екологічної кризи здійснив К. М. Маєр-Абіх. Філософ сформулював основні постулати голлістської етики: на господарську діяльність слід накласти деякі табу [6, с. 126]. Вважаємо, що витoki цього висновку містяться в працях В. Вернадського, який ще в 30-ті роки ХХ ст. довів, що вплив антропогенного чинника на природу став дорівнювати

біогеохімічним процесам і кругообігу речовини в біосфері [9, с. 41]. Розвиток людства мають визначати можливості природи, а не споживацькі потреби людини: завтра жити краще, ніж сьогодні.

А. Єрмоленко розглядає екологічну кризу як морально-етичний виклик людству [5, с. 13–18]. Філософ шукає парадигму, яка дозволить розв'язати екологічну кризу, і, приєднуючись до К.-О. Апеля та К. М. Майєра-Абіха, вважає, що етика має відіграти вирішальну роль. У цих висновках є сенс, але вони потребують суттєвого уточнення. Зміст етики залежить від світогляду, який панує в суспільстві. Додамо, що пріоритет етики можливий лише за умов пріоритету духовного над матеріальним, наявності в суспільстві критичної маси моральних людей.

А. Єрмоленко усвідомлює труднощі, що постануть перед запровадженням нової етичної парадигми, – це неготовність суспільства сприймати нові ідеї. Незважаючи на це, він формулює екологічний імператив: «*Чини лише згідно з максимую, виходячи з якої ти міг би передбачити, що наслідки та побічні наслідки, які здогадно виникатимуть з її всезагального застосування, будуть „прийнятними” для всього суцього, що немов би (als ob) бере участь у дискурсі як рівноправний партнер*» [5, с. 246]. Запропонований імператив філософ розглядає як нову формулу етичного, що відповідає сучасній ситуації. З цим можна погодитися, але постає питання: хто здатний започаткувати й діяти відповідно до запропонованого імперативу, а хто його ігноруватиме й чинитиме опір? Це питання залишилося відкритим, оскільки А. Єрмоленко мислить у межах пріоритету матеріального над духовним. У післямові до своєї праці він пише: «Людина завжди, у будь-якій темпорально-просторовій точці прагнула й прагне до задоволення своїх потреб, а це аж ніяк не можна зробити без експансії в природу, без перетворення її на людське довкілля. Тому суперечність людини і природи є онтологічною даністю...» [5, с. 398]. На це ми зауважимо, що філософ вказує на суперечності між людиною і природою, котрі є наслідком пріоритету матеріального над духовним. В умовах пріоритету духовного над матеріальним і єдності людини та світу людина зможе як мінімум пом'якшити ці суперечності.

На противагу А. Єрмоленку, ми вважаємо, якщо екологічна криза є кризою самої людини, у дійсності – це антропологічна криза, а її причини перебувають у світогляді людини та її якостях. Наблизитися до розуміння й розв'язання екологічних проблем допомагає телеологія, яка ставить питання про «кінцеві цілі», які впливають на перебіг людського життя. (У цьому контексті телеологія корелює з есхатологією). Телеологія доводить пріоритет перспективних цілей над повсякденним існуванням, орієнтує людину віддавати пріоритет майбутньому, а не сьогоденним потребам. Орієнтація на сьогоденне має егоцентричний характер. Незважаючи на конечність окремого життя, людина має орієнтуватися на майбутнє.

Примат телеології веде до того, що людина відмовляється від пріоритету причинно-наслідкової детермінації. Таку інверсію цілей посередній людині визнати важко, але вона мусить це зробити. Телеологічна детермінація ґрунтується на пріоритеті цінностей майбутнього над онтологічними закономірностями. Суспільне буття має бути підпорядковане належному. Це призведе до того, що онтологічні категорії втрачатимуть свій пріоритет, а телеологічні ставатимуть конститутивними. Телеологічна детермінація означає, що нижчі (онтологічні) категорії мають бути підґрунтям вищих. Телеологічні категорії об'єднують нижчі, підносячись над ними у якості вищої форми. Телеологічна детермінація не заперечує онтологічних закономірностей, але підпорядковує їх більш загальним принципам: цінність, належне. Причинно-наслідковий зв'язок природи зроблений залежним від цільового зв'язку, хоча є її передумовою. За умов телеологічної детермінації людина зможе відмовитися від зайвих матеріальних потреб, знизивши цим антропогенне навантаження на природу або створить інші технології, що не шкодитимуть природі.

Важливу роль у подоланні людської деструктивності відіграє екологічна освіта й виховання. Особливо наголошуємо на екологічному вихованні. Саме виховання може здійснити суттєвий вплив на світоглядну орієнтацію людини, подолати пріоритет матеріального, змінити механізми детермінації, спосіб життя людини, її потреби та якості. Підкреслимо, що особлива роль належить неформальному екологічному вихованню, а саме Церкві [10, с. 130–139].

Гармонійні відносини людини з природою можливі за таких умов: по-перше, коли зміниться світоглядна орієнтація людини із пріоритету матеріального на пріоритет духовного; по-друге, онтологічні закони й закономірності будуть підпорядковані телеологічним закономірностям; по-третє, зміняться детермінанти людської діяльності; по-четверте, будуть сформовані глобальні етичні засади людського буття. Людина навчиться сприймати своє життя не з позиції

теперішнього (чуттєвого, видимого матеріального буття), а з позиції майбутнього; по-п'яте, навчитися задовольнятися екзистенційним споживанням [11, с. 98]; по-шосте, суспільство зможе накласти обмеження на процес зростання матеріального виробництва.

2. Метафізична теорія особистості як методологічний інструментарій розуміння й подолання людської деструктивності

Розв'язання глобальних проблем можливо лише шляхом створення дієвої теорії особистості, що дозволить переорієнтувати психічну енергію людини із споживання на духовне вдосконалення. Існує велика кількість концепцій людини: *homo sapiens*, *homofaber* (Г. Арендт), *homoludens* (Й. Гезінга), *homo economicus* (А. Сміт) тощо. Кожна із них своїм джерелом має погляди Аристотеля, утім ці концепції абсолютизують окремі властивості людини, що унеможливує дати переконливу відповідь на сутність людини. Мислення, яке є суттєвою ознакою людини за Аристотелем, підпорядковане чуттєвості, а тому є відповідальним за глобальні проблеми. Філософія виявилася розгубленою перед багатозначністю людської природи.

Інший підхід до розуміння людини започаткувало християнство. Так, християнський мислитель Й. Золотоустий (347–407) чітко визначив протилежність між філософським і християнським розумінням людини: філософи визначають сутність людини через розум, володіння знаннями, а християнське – ґрунтується на добродетельності, здатності творити добро, діяти в інтересах ближнього [12, с. 97, 335]. Отож християнське тлумачення сутності людини пов'язане з її моральними якостями. І. Кант продовжив розвивати християнський підхід до людини. У філософа людина постає істотою, яка належить двом світам: чуттєвому і ноуменальному [13, с. 297], проте підпорядковує чуттєвість розуму й моральному закону, щоб змусити людину керувати своїми природними потребами. Сучасний стан розвитку людського суспільства наочно демонструє необхідність поєднання християнського й Кантового підходу до людини. Незважаючи на зусилля християнських мислителів та І. Канта, в європейській філософії утвердилося раціоналістичне уявлення про людську сутність: «кожна людина – особистість», бо кожний має свідомість. (Формування цього уявлення в суспільній свідомості відбувалося паралельно із утвердженням пріоритету матеріального над духовним). Цей тип людини, орієнтований на пріоритет матеріального, проголосив антропоцентризм, а тому є «творцем» глобальної кризи. Всупереч цим уявленням, факти свідчать, що не всі люди здатні чинити морально й розумно, рефлексувати щодо власних дій, а тому не варто кожну людину вважати особистістю. Незважаючи на це, до кожної людини треба ставитися як до особистості.

Досліджуючи погляди провідних філософів на людину та ідею особистості зокрема, спостерігаємо боротьбу двох тенденцій. Перша – визнає принцип духовної ієрархії: Конфуцій, Платон, Аристотель, Плотин, стоїки, Отці християнської церкви, німецькі містики й романтики, І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель. Друга – на догоду посередній людині стверджує, що кожна людина є особистістю [14, с. 324–325]. Проголосивши кожну людину особистістю, філософія знищила ідеал, орієнтувала людину переважно на тілесне існування. Відтак між глобальною кризою й розумінням людської сутності є філософський зв'язок. Отже, ціннісне судження «кожна людина – особистість» не може бути теоретичним підґрунтям розуміння людини в умовах глобальної кризи. Воно має сенс, є розумним і необхідним у громадсько-політичному, правовому, комунікативному і частково в моральному контекстах, але не відповідає людській сутності.

Узагальнюючи й розвиваючи філософські концепції людини та на основі ідей О. Гречаного (1934–2002) [15], В. Сабадухою розроблена метафізична теорія особистості. Виходячи з того, що людина одночасно живе у двох світах – реальному й ідеальному, природному й духовному, цілісна теорія особистості має охоплювати обидві сторони її життя. Це можливо, якщо аналізувати людину в екзистенційно-есенційно-динамічній (егалітарно-елітарно-динамічній) системі координат. Синтезуємо напрацьовані знання щодо людської сутності з урахуванням трьох вимірів людського буття.

Перший. У контексті існування (*existentia*) мусить діяти принцип: «кожна людина – особистість», тобто до кожного треба *ставитися як до особистості – усі люди єдиносуцні в контексті людських відносин*. Твердження «кожна людина – особистість» означає, що людина є особистістю щодо Інших, але не відносно людської сутності. Щодо сутності вона залишається або залежною, або посередньою людиною. Концепт «кожна людина – особистість» соціально обумовлений, бо всі є рівноправними членами суспільного життя. Додатково цей вимір людського буття можна називати як демократичний.

Другий. У контексті сутності (essentia) має діяти закон: «Особистість – первоначало буття». В ієрархічній системі координат людину слід цінувати за її здібності, здатність бути суб'єктом моральних відносин та цілісної діяльності. Людина як істота, яка наділена розумом, у своїй самореалізації проходить такі ступені розвитку: залежна (спонукається стимулом безпосередніх потреб), посередня людина (спонукається вигодою), особистість (керується інтересом) й геній (діє відповідно ідеалу). Кожен ступінь – це необхідна форма буття, стадія реалізації власної сутності. За допомогою самосвідомості людина спроможна подолати наявний спосіб життя, усвідомити свій зв'язок з природою й перейти на вищий ступінь відносин з природою. Отож особистість знімає негативи безпосереднього існування залежної й посередньої людини й перетворює свої потенційні можливості на актуальні. Особистість робить себе рівноправним суб'єктом цілісного суспільно-природного світу, що відповідає ідеям глибинної екології. Перехід до істинного буття здійснюється як у внутрішньому житті, так і у відносинах з природою. У внутрішньому світі людина рухається від актуального до потенційного, а у відносинах з природою творить світ за принципом рівноправності. Отже, лише особистість здатна започаткувати конструктивні відносини з природою й подати приклад іншим.

Третій вимір – динамічний. Він ґрунтується на принципі доповнюваності. Демократична та ієрархічна концепції особистості є протилежними, але, виходячи з філософії Н. Кузанського, протилежності мають об'єднуватися, тому їх слід синтезувати. Демократична та ієрархічна концепції мають не заперечувати, а доповнювати одна одну, однак пріоритет має належати ієрархічному принципу. На якому б ступені духовного розвитку не перебувала людина, вона сама себе сприймає як особистість. Суспільству не залишається нічого іншого як визнати ці уявлення за об'єктивну реальність і сприймати людину як особистість. Проте, з позиції принципу духовної ієрархії людина залишатиметься залежною чи посередньою. Підкреслимо, що у кожного є особистісне начало, але воно, як правило, перебуває в нерозвинутому стані. Тому людину слід *сприймати* як «залежну особистість», «посередню особистість». Зазначені поняття дозволяють не порушувати ані гуманістичний принцип, ані принцип духовної ієрархії. Залежна та посередня особистість постають як незавершені особистості, які потребують для свого розвитку як внутрішньої активності, так і зовнішніх умов. На ступені особистості людина сягає довершеності у трьох аспектах: сама для себе здобуває здатність керувати своїми потребами, усвідомлює свою єдність із соціумом, визнає свою рівноправність із природою. Долаючи недоліки залежної й посередньої людини, особистість постає живим синтезом свободи й необхідності, самосвідомості, а в екологічному контексті стає втіленням єдності з природою.

В ідеї особистості знання про людську сутність знаходить своє логічне завершення. Особистість – це така *остання* реальність, яку людина свідомо чи несвідомо прагне досягнути в процесі подолання свого тілесного існування й пошуку істини, а тому в суспільстві вона є *першою* реальністю, оскільки утворює підстави буття. Особистість – це максимально мислима людська сутність, яка від епохи до епохи змінює свої соціально-психологічні ознаки, але за суттю залишається незмінною (Див. [14, с. 297–323]).

Метафізична теорія особистості дозволяє пояснити причини глобальної кризи. По-перше, залежна й посередня людина не здатна контролювати свої природні потреби. По-друге, посередня людина не може пов'язати глобальні проблеми з людськими якостями (розумій, своїми власними якостями), бо в неї підсвідомо спрацьовують механізми психологічного захисту. Вона не може визнати свою власну відповідальність за кризу, бо не здатна мислити з позиції майбутнього. На противагу посередній людині, особистість, як зауважує Р. Горбань, «має взяти на себе відповідальність за долю усього створеного світу» [8, с. 239] та започаткувати рівноправні відносини з природою. На основі цих роздумів зауважимо, що без активної, жертвовної діяльності особистості розв'язання антрополого-глобальної катастрофи не відбудеться. Майбутнє людської спільноти можливе лише за умов подолання людської деструктивності, яка пов'язана з діяльністю посередньої людини. Для рівноправного діалогу з природою людина має змінити свої спонукання до життя. Щодо змісту людської деструктивності один із авторів цієї статті провів спеціальне дослідження, у якому довів, що основний «закон» життя посередньої людини – перетворення буття на ніщо [16]. Варто уточнити цей висновок. Сьогодні посередня людина перетворює природу на ніщо заради комфорту й споживання. Аналіз людської сутності в контексті глобальних проблем надає додаткові аргументи на користь метафізичної теорії особистості, що має привернути увагу екологів до її змісту.

Метафізична теорія особистості дозволяє уточнити методологічний апарат щодо осмислення причин людської деструктивності й механізмів вдосконалення людини. Методологія вдосконалення людини має базуватися на такій системі принципів і понять: принцип духовної ієрархії (його втіленням є закон: «Особистість – первоначало буття»); ступені духовного розвитку людини (залежна й посередня людина, особистість й геній); спонукання до діяльності (стимул, мотив, інтерес, ідеал); рівність у контексті відносин з природою; рівні інтелектуального розвитку (мислення одновимірне, двовимірне, тривимірне, багатовимірне); установка на Іншого. Удосконалення людини створить передумови для вдосконалення суспільства й відносин людини з природою.

3. Методологічні засади подолання хаосу суспільного життя

Розбудова особистісного суспільства ґрунтується на визнанні двох форм буття людини й суспільства: знеособленої й особистісної. При розв'язанні третього завдання сконцентруємо увагу на з'ясуванні впливу якостей панівного типу людини на суспільне життя, запровадженні принципу екзистенційного володіння й споживання.

Знеособлена парадигма буття людини й суспільства набула сучасних форм під час капіталізму. Сьогодні знеособлені форми буття стали ще поширенішими. Людина переймається лише потребами власного Еґо, а тому здійснює свою діяльність, незважаючи на глобальні наслідки. Знеособлена парадигма буття людини є, з одного боку, результатом недосконалості засад модерного й постмодерного життя (установка на мати й володіти), які реалізовує посередня особистість, а з іншого, – недосконалістю самої людини. Знеособлена парадигма буття людини – це логічне завершення панування посередньої людини. Суспільне життя епохи модерну й постмодерну відтворюється шляхом збудження в людині потреб до надмірного споживання та матеріального комфорту, що призвело до розбалансування відносин людини з природою й, урешті-решт, до стану антрополого-глобальної катастрофи.

Американський футуролог Дж. Букінгем зібрала прогнози 50 найбільш відомих експертів США. Аналіз прогнозів доводить, що у них відсутнє розуміння загальної тенденції розвитку людської спільноти, бо відсутня методологія. Американський учений Дж. Даймонд, досліджуючи причини загибелі попередніх цивілізацій, висновує, що всю багатоманітність причин можна узагальнити до таких: нездатність визначити проблему та розв'язати її, застарілі цінності, ірраціональна поведінка. Вважаємо, що зазначені причини мають місце й сьогодні.

Метафізична теорія особистості висвітлила парадигмальну кризу суспільного буття. Посередня людина загальмувала духовний розвиток людства, сконцентрувавши його енергію на матеріальних потребах. Для осмислення причин зростання ентропії звернімося до закономірностей, виявлених Н. В. Тимофєєвим-Рєсовським. Найважливішою умовою виживання біологічної спільноти є мінімізація часу її адаптації до зовнішніх умов життєдіяльності. Ці висновки корелюють із сучасною ситуацією. Людська спільнота надзвичайно повільно адаптується до екологічних, енергетичних, економічних, соціально-політичних умов існування. Посередня людина демонструє свою нездатність до осмисленої діяльності в умовах глобальної кризи, що підтверджує висновки Дж. Даймонда. Відсутність осмисленої орієнтації виявилася хибною не лише для людини, але й для її відносин із природою, яка не витримує антропогенного навантаження. Філософи й футурологи відчувають кризу знеособленого буття й шукають вихід, але їхні пропозиції не зачіпають світоглядних засад буття, зокрема пріоритету матеріального. Учені пропонують вихід без зміни людських якостей, тобто дивляться на людину як на істоту зі сталими духовними якостями.

Парадигма знеособленого буття виявилася вичерпаною як із внутрішнього (психологічного й духовного) боку, так й із зовнішнього (технологічного, екологічного, соціально-політичного). Вважаємо, що нова парадигма буття можлива лише за умови пріоритету особистостей у суспільстві. Особистісне начало гармонізує всі аспекти буття на основі пріоритету духовного над матеріальним, тоді як знеособлене вносить дисгармонію й хаос. Стихійно зміна знеособленої парадигми на особистісну не відбудеться, як це було в попередній історії. Зміна парадигми буття є найскладнішою революцією за всю історію людства. Добровільно погодитися на таку революцію людина не наважується, бо консервативна, проте змушена буде це зробити під тиском загрози антрополого-глобальної катастрофи.

Особистість, поєднуючи у собі моральну досконалість та інтелектуальну розвиненість, здатна сформувати спільні телеологічні детермінанти діяльності як для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Особистість з позиції теорії систем є конститутивним елементом

суспільства, дозволяє виявити потаємні закони буття: будь-яке суспільство існує доти, поки в ньому пріоритет належить особистостям. Людина й суспільство мають скеровувати свою діяльність до спільної мети – зменшення хаосу у відносинах з природою. Зазначена мета сприятиме формуванню органічної єдності людини й суспільства та нових форм господарювання.

Концепція взаємозумовленого розвитку людини й суспільства постає як закономірний процес оволодіння людиною своєю сутністю. Особистісна парадигма буття утворює реальні умови для вдосконалення людини, й утвердження екзистенційних норм споживання. Філософія, релігія й наука мають об'єднати зусилля для формування особистісного суспільства й допомогти людині подолати страх перед зміною способу свого життя.

Важливим компонентом особистісної парадигми буття є телеологічний закон. Утім цей закон для своєї реалізації потребує критичної маси особистостей. Закони суспільного буття мають бути підпорядковані телеологічному закону, а природні й соціально-наслідкові зв'язки мають стати їх органічною частиною. В умовах телеологічної детермінації зайві матеріальні потреби стануть непотрібними і цим буде зменшене антропогенне навантаження на природу.

Отже, подолати антрополого-глобальну катастрофу в умовах знеособленої форми буття людини неможливо. Методологія розбудови особистісного суспільства має ґрунтуватися на таких поняттях: пріоритет духовного над матеріальним, знеособлена й особистісна парадигма буття людини, особистість – первоначало буття, пріоритет моралі, суспільний інтерес як загальне підґрунтя діяльності всіх суб'єктів, належне, телеологічна детермінація, глобальна справедливість, екзистенційне володіння й споживання. Смісл людського й суспільного буття – це досягнення людиною рівності у відносинах з природою. Особистісна парадигма буття постає формою єднання людей для вдосконалення й збереження природного середовища. Зміна форм і змісту суспільного буття створить передумови для зміни відносин людини з природою.

4. Методологія розв'язання суперечностей у взаємодії людини і природи

У розумінні екологічної проблематики сформувався такі основні підходи. *Перший* – концепція Ломборга. Її автор заперечує зміни клімату й стверджує, що це сукупність сучасних міфів. Умовою подальшого розвитку еколог-економіст вважає пристосування людини до змін на основі науки й сучасних технологій. Осмислюючи цей підхід, зауважимо, що вчений мислить у межах традиції, заданої ще Ф. Беконом: людина є господарем природи, вона є суб'єктом діяльності, а природа – об'єктом, а умовою розв'язання проблем є наука і технологія. *Другий* – концепція Вайцекера. Ключ до розв'язання глобальних проблем автор убачає в кардинальному покращенні використання ресурсів, вважаючи, що в основі подальшого розвитку має лежати ефективне використання ресурсів [Див.: 17, с. 125]. Але ж цілком очевидно, що ніяке ефективне використання ресурсів не допоможе, якщо людство не відмовиться від пріоритету матеріального над духовним і не змінить структуру своїх потреб. *Третій* – концепція Лавлока, яка розглядає Землю як своєрідний суперорганізм, який містить «контрольний механізм». Концепція сприяла формуванню принципово нової науки про Землю – геофізіології. Земля – це самоцінність, і вона не може залежати від людини, скоріше, навпаки, людина мусить зрозуміти, що вона є частиною Землі, законів еволюції, а «здоров'я» Землі – її здоров'я. Людина й суспільство – частини природи, тому людина має знайти форми єдності з природою, має стати таким суб'єктом діяльності, який несе повну відповідальність за відтворення життя на Землі. Концепція Лавлока примушує переосмислити чинну парадигму буття, у якій людина наділила себе божественною силою, дивиться на світ, як на об'єкт, і вірить у безкінечність науково-технічного прогресу. У концепції Лавлока вченим відведено принципово нову роль. Вони мають орієнтуватися на вивчення й відтворення органічних механізмів саморегуляції й самоорганізації [Див.: 17, с. 121]. На жаль, усі три концепції не враховують висновків А. Печчеї про те, що умовою розв'язання глобальних проблем є зміна людських якостей – людська революція й переосмислення напряму людського розвитку.

У Новий час людина дивиться на природу й світ з позиції вигоди. Світ втратив в очах людини самоцінність. Споживацьке ставлення людини до природи зумовлено, з одного боку, суб'єкт-об'єктною методологією Декарта, а з іншого, – людина переносить на природу своє негативне ставлення як до іншої людини, так і власної природи. Таке ставлення до Іншого та природи людина має подолати, переключити свою внутрішню активність на духовне вдосконалення, що дозволить зменшити матеріальні претензії людини.

Вважаємо, що конструктивні світоглядні засади взаємодії людини зі світом започаткував ще Ф. Шеллінг у філософії тотожності. Вважаємо, що господарство має бути актуальною єдністю

суб'єкта й об'єкта. Треба подолати застарілі уявлення про природу як мертву субстанцію й розглядати її як живий організм, що перебуває в постійному розвитку. З'ясувати філософські засади взаємодії людини й світу неможливо без усвідомлення місця й ролі матеріального виробництва в житті людини. У процесі господарювання людина об'єктивує себе в продуктах діяльності. Це так, але філософ не врахував недосконалості людини. Якщо суб'єкт господарювання недосконалий, то продуктами своєї діяльності він розбалансовуватиме взаємодію між людиною та природою. Людина створює господарство за своїм обмеженим розумінням. Досліджуючи філософські засади майбутнього господарства, поставимо питання: за яких умов може відбутися поєднання суб'єкта й об'єкта в господарюванні? Вважаємо, що це відбудеться тоді, коли людство усвідомить себе трансцендентальним суб'єктом. Сформулюємо ознаки такого суб'єкта: перша – людина визнає свою єдність зі світом; друга – стане «надприродною» людиною – особистістю – і навчиться керувати власними природними потребами. Природа як об'єкт виробничих зусиль людиною має бути межею її можливостей і водночас як те, що обмежує її свободу, тобто як необхідність. Це надає підстави розглядати господарство як синтез свободи й необхідності.

Ідея єдності людини з природою знайшла відображення в концепції ноосфери В. Вернадського. Людина, спираючись на розум, має навчитися мислити в планетарному масштабі, усвідомити себе планетарним суб'єктом діяльності, який несе відповідальність перед майбутнім [9, с. 24].

Відносини матеріального й духовного в контексті екологічної кризи стали предметом дослідження сучасного німецького філософа В. Гьосле. Він припускає, що причини екологічної кризи, з одного боку, закладені в сутності людини (несвідомі імпульсивні потяги до матеріального), а з іншого, – вони є закономірним наслідком поступального занепаду західноєвропейської раціоналістичної філософії [18, с. 183–184]. У цій ситуації людина має усвідомити, що її позірна автономія та всемогутність – це страшна омана, і лише за цих умов вона отримає можливість до нового етапу розвитку [18, с. 194]. Людина руйнує природу, оскільки є природною істотою. На мові науки це пояснює другий закон термодинаміки: «Організм здатен зберігати себе як високоорганізовану систему тільки за рахунок збільшення ентропії свого довкілля» [18, с. 204]. З цього приводу філософ зауважує, що онтологія має зважати на цей невблаганний закон, проте наука має запобігати цьому процесу за рахунок пріоритету телеологічної детермінації над онтологічною.

Намагаючись вийти із глухого кута, В. Гьосле стверджує, що спочатку має відбутися духовне опанування екологічною кризою. Зміст цієї вимоги філософ формулює у твердженні: життя є основою духу, а дух є його істиною [18, с. 208]. Філософ наполягає на тому, що має відбутися примирення (синтез) природи й духу, і вважає це етичним обов'язком сучасної людини щодо прийдешніх поколінь і метафізичним завданням щодо буття взагалі [18, с. 210].

В умовах антрополого-глобальної катастрофи постала нагальна проблема переосмислити поняття «розвиток» і «діяльність». Сучасна філософська думка абсолютизує поняття діяльності. З цього приводу зауважимо, що категорія «діяльність» потребує доповнень категорією «не-діяння» (китайське «у-вей»). Підкреслимо, що «не-діяння» не дорівнює бездіяльності. «Не-діяння» – це діяльність з позиції рівноваги, з урахуванням законів еволюції. Гадаємо, що для філософського аналізу сучасних технологій поняття «не-діяння» доволі продуктивне, оскільки дозволяє вийти на новий рівень взаємодії людини зі світом, тому може стати конститутивним у філософії єдності людини зі світом.

Конструктивні підходи до розуміння причин антрополого-глобальної катастрофи знаходимо в сучасного українського філософа К. Зарубицького. Світ – це гармонія «всіх царин життя», можливість їх ненасильницького співіснування [19, с. 105]. З цієї позиції філософ зауважує: «Людина при цьому постає як істота універсальна й тому вільна, тобто як істота, яка здатна, втілюючись у кожній із сфер, залишатися частиною Єдиного Цілого...» [19, с. 109]. Акцентуємо увагу на тому, що в цьому підході людина є не частиною, а цілісним представником світу. На таку роль здатна лише особистість. Саме на такі відносини людини зі світом орієнтує пригожинська картина світу. Сучасну модель відносин людини з природою І. Пригожин назвав діалогом. Глобальна екологічна криза вимагає, щоб людина підпорядкувала своє життя можливостям природи, а основою такої переорієнтації є філософія тотожності суб'єкта й об'єкта. Філософія за своєю суттю є формою духовної єдності людини зі світом. Філософія тотожності дозволяє здійснити крок до подолання «вічних» суперечностей між людиною та світом.

Фундаментальною умовою подолання людської деструктивності у відносинах з природою є зміна детермінації наукової діяльності. Наукова діяльність має орієнтуватися не на економічний зиск, а на збереження життя й зменшення ентропії, тобто детермінація має здійснюватися з позицій майбутнього, а не потреб посередньої людини. Наука має бути засобом зменшення ентропії й збереження світу. Науковці мають з'ясувати антропокосмічні умови людського існування [14, с. 455–456].

На необхідності зміни механізму детермінації наголошує й К. Зарубицький, зауважуючи, що останні дослідження примушують уважно розглянути можливість запровадження в суспільній свідомості такого явища як детермінація майбутнім і введення відповідного поняття [20, с. 198]. Посередня людина нездатна до детермінації майбутнім через свої обмежені потреби, примітивні спонукання. Детермінація майбутнім має життєствердне начало, тоді як орієнтація на сьогоденну вигоду себе вичерпала. Запровадити детермінацію майбутнім здатна лише особистість.

Отже, подолання антрополого-глобальної катастрофи вимагає, по-перше, переосмислення світоглядних уявлень людини, світ – це гармонія всіх царин буття, що має ґрунтуватися на філософії тотожності трьох рівноправних суб'єктів діяльності: людини, суспільства й природи; по-друге, філософія панування людини над природою має бути змінена на діалог людини й природи; по-третє, людство в умовах глобалізації мусить усвідомити себе трансцендентальним суб'єктом діяльності, накласти табу на процес зростання матеріального виробництва й розглядати його різновидом духовного та запровадити детермінацію майбутнім; по-четверте, сформулювати Я-концепцію науковця, яка буде орієнтована на зменшення ентропії. Взаємодія людини з природою має здійснюватися за принципами благоговіння перед природою (А. Швейцер) та «недіяння».

Висновки та перспективи реалізації есхатологічної методології. Матеріалістична світоглядна орієнтація збільшує внутрішню й зовнішню ентропію і є світоглядною причиною глобальної екологічної кризи, які реалізовує посередня людина. Людина жила й не рефлексувала над результатами своєї діяльності, а тому антрополого-глобальна катастрофа є закономірним результатом людського життя. Внутрішній хаос породжує зовнішній і як результат маємо екологічну кризу. Психічна енергія людини має бути переорієнтована на власне духовне вдосконалення та вдосконалення суспільства, обмеження матеріальних потреб, що сприятиме зменшенню економічного навантаження на природу. Кардинальний шлях подолання екологічної кризи – це визнання пріоритету духовного. Експлуатація природи є показником нерозумності людини й наслідком матеріалістичної світоглядної орієнтації. Будь-якими «захмарними» технологіями екологічну кризу не подолати. Есхатологічна методологія виходить із кінцевої мети людського буття – рівноправних відносин людини з природою, що можливо за умов вдосконалення людини й суспільства. Показником розуму людини є рівень її відносин з природою і здатність досягати єдності.

Узагальнюючи наведені роздуми, варто поставити питання про світоглядно-етичний імператив в умовах глобальної кризи. Людина має діяти як трансцендентальна істота, яка керується, по-перше, пріоритетом духовного, по-друге, кінцевими цілями людського буття, потребою духовного вдосконалення до особистісного ступеня; по-третє, принципом рівноправності всіх живих істот; по-четверте, законом телеологічної детермінації; по-п'яте, має передбачати екологічні наслідки своєї діяльності.

Есхатологічна методологія задає систему понять для життєдіяльності людини, суспільства й взаємодії людини з природою в умовах необхідності подолання антрополого-глобальної катастрофи та поділяється на чотири складові: світоглядна складова, вдосконалення людини, розбудова особистісного суспільства, досягнення єдності людини й природи. Таке поєднання потребує координації зусиль різних спеціалістів: гуманітаріїв (філософів, психологів, соціологів), священників, учених-природознавців, інженерів, економістів, господарників і власне екологів. Гадаємо, що скоординувати такі зусилля здатний лише методолог у єдності з екологом. В умовах глобальної екологічної кризи еколог має бути метафізичним персонажем.

Література

- 1 Адаменко О. Конструктивна екологія. LARLAMBERT Academic Publishing. 2014. 122 с.
- 2 Девилл Б., Сешнс Дж. Глубинная екологія. Киев: Киевский еколого-культурный центр, 2005. 108 с.
- 3 Голубець М. А. Екосистемологія. Львів: ПОЛЛІ, 2000. 316 с.

- 4 Апель К.-О. Екологічна криза як виклик дискурсивній етиці / Єрмоленко А. М. *Комунікативна практична філософія*. Київ: Лібра, 1999. С. 413–454.
- 5 Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи : монографія. Київ: Лібра, 2010. 416 с.
- 6 Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільноті / пер. А. Єрмоленка. Київ: Лібра, 2004. 196 с.
- 7 Депенчук Н. П., Крисаченко В. С. Экология и теория эволюции (Методологический аспект). Киев: Наукова думка, 1987. 239 с.
- 8 Горбань Р. А. Есхатологічна перспектива історії в інтерпретації Миколи Бердяєва. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2014. 280 с.
- 9 Вернадский В. И. Размышления натуралиста : в 2 кн. Кн. 2. Научная мысль как планетное явление. Москва: Наука. 1977. 191 с.
- 10 Мандрик О., Мальований М. С., Орфанова М. М. Екологічна освіта для сталого розвитку. *Екологічна безпека та збалансоване ресурсокористування*. 2019. №1. С. 130–139.
- 11 Фромм Е. Мати чи бути? Київ : Укр. письм., 2010. 222 с.
- 12 Золотоустий Й. Зібрання повчань. Кн. 1 Львів : Місіонер. 2007. 376 с.
- 13 Кант И. Основы метафизики нравственности. 1785. *Сочинения* : в 6 т. – Т. 4, ч. 1. Москва: Мысль, 1965. С. 219–310.
- 14 Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. 647 с.
- 15 Гречаний О. Ф., Сабадуха В. О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. 211 с.
- 16 Сабадуха В. О. Гріхи посередньої людини, або Філософський аналіз причин людської деструктивності. *Практична філософія*. 2011. № 1. С. 31–41.
- 17 Грабовський С. Кліматична катастрофа: міфологема чи неминучість? *Сучасність*. 2010. № 4. С. 114–128.
- 18 Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі. Київ: Лібра, 2003. 248 с.
- 19 Зарубицький К. Доля цивілізації в світлі філософії Мартіна Хайдеггера. *Філософ. думка*. 2000. № 2. С. 95–109.
- 20 Потустороннее, которое реально существует. Немістичне потойбіччя / сост. К. Малеев. Киев: Стило, 253 с.

V. Sabadukha, O. Mandryk,

M. Stakh

*Ivano-Frankivsk National Technical
University of Oil and Gas*

PHILOSOPHICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF OVERCOMING THE GLOBAL ENVIRONMENTAL CRISIS OR THE FOUNDATIONS OF ESCHATOLOGICAL METHODOLOGY

Philosophical and methodological principles of solving the global environmental crisis are considered in the article. The need to unite the efforts of ecologists and philosophers to overcome it was proved. The philosophical causes of the global crisis were found to be the materialistic world outlook orientation and the spiritual imperfection of man which creates destructive phenomena in the life of man, society and in the relationship between man and nature. Taking into account the destructive nature of human activity, a more accurate name for the global ecological crisis was proposed – the “anthropological-global catastrophe”. Overcoming the catastrophic trends requires improving the moral qualities of a person and changing the determination of their life activities. The authors have formulated the main provisions of the eschatological methodology, which consists of three components: the spiritual improvement of a person, the development of a personal society and the harmonization of relations between man and nature. The authors proposed using the metaphysical theory of a personality as the basis of human activity, society and human relations with nature. This made it possible to explain the causes of the anthropological-global catastrophe both at the level of human and social existence as well as human relations with nature. The future of the human community is possible only in case of the fundamental

reduction of human destructiveness. It has been proved that teleological determination plays an important role in overcoming catastrophic trends. In the conditions of globalization, the humanity must realize themselves as a transcendental subject of the activity, impose a taboo on the growth of material production and consider it a kind of a spiritual one and introduce determination of the future.

Key words: ecology, global ecological crisis, destructiveness, metaphysical theory of personality, eschatological methodology, determination of the future, teleology.

References

- 1 Adamenko O. Konstruktyvnaia ekolohyia. LARLAMBERTAcademicRublishing. 2014. 122 s.
- 2 Devyll B., Seshns Dzh. Hlubynnaia ekolohyia. Kyev: Kyevskiy ekoloho-kulturnyi tsentr, 2005. 108 s.
- 3 Holubets M. A. Ekosystemolohiia. Lviv: POLLI, 2000. 316 s.
- 4 Apel K.-O. Ekolohichna kryza yak vyklyk dyskursyvni etytsi / Yermolenko A. M. Komunikatyvna praktychna filosofiia. Kyiv: Libra, 1999. S. 413–454.
- 5 Iermolenko A. M. Sotsialna etyka ta ekolohiia. Hidnist liudyny – shanuvannia pryrody : monohrafiia. Kyiv: Libra, 2010. 416 s.
- 6 Maier-Abikh K. M. Povstannia na zakhyst pryrody. Vid dovkillia do spilnosvitu / per. A. Yermolenka. Kyiv: Libra, 2004. 196 s.
- 7 Depenchuk N. P., Krysachenko V. S. Ekolohyia y teoryia evoliutsyy (Metodolohycheskyi aspekt). Kyev: Naukova dumka, 1987. 239 s.
- 8 Horban R. A. Eskhatolohichna perspektyva istorii v interpretatsii Mykoly Berdiaieva. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria, 2014. 280 s.
- 9 Vernadskiy V. Y. Razмышleniya naturalysta : v 2 kn. Kn. 2. Nauchnaia mysl kak planetnoe yavlenye. Moskva: Nauka. 1977. 191 s.
- 10 Mandryk O., Malovanyi M. S., Orfanova M. M. Ekolohichna osvita dlia staloho rozvytku. Ekolohichna bezpeka ta zbalansovane resursokorystuvannia. 2019. №1. S. 130–139.
- 11 Fromm E. Maty chy buty? Kyiv : Ukr. pysm., 2010. 222 s.
- 12 Zolotoustyi Y. Zibrannia povchan. Kn. 1 Lviv : Misioner. 2007. 376 s.
- 13 Kant Y. Osnovy metafyziky нравственности. 1785. Sochyneniya : v 6 t. – T. 4, ch. 1. Moskva: Мысль, 1965. S. 219–310.
- 14 Sabadukha V. O. Metafyzyka suspilnoho ta osobystisnoho buttia. Ivano-Frankivsk: IFNTUNH, 2019. 647 s.
- 15 Hrechanyi O. F., Sabadukha V. O. Filosofiia zdibnostei u konteksti priorytetu dukhovnoho nad materialnym: monohrafiia. Luhansk: Vyd-vo SNU im. Volodymyra Dalia, 2015. 211 s.
- 16 Sabadukha V. O. Hrikhy poserednoi liudyny, abo Filosofskiy analiz prychn liudskoi destruktyvnosti. Praktychna filosofiia. 2011. № 1. S. 31–41.
- 17 Hrabovskiy S. Klimatychna katastrofa: mifolohema chy nemynuchist? Suchasnist. 2010. № 4. S. 114–128.
- 18 Hosle V. Praktychna filosofiia v suchasnomu sviti. Kyiv: Libra, 2003. 248 s.
- 19 Zarubyskiy K. Dolia tsyvilizatsii v svitli filosofii Martina Khaidehhera. Filos. dumka. 2000. № 2. S. 95–109.
- 20 Potustoronnee, kotoroe realno sushchestvuet. Nemistychno potoibichchia / sost. K. Maleev. Kyev: Stylos, 253 s.

Надійшла до редакції 03 травня 2023 р.